

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94 (477.51) «18» : 338.1

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ МАЛОРОСІЙСЬКОГО КОЗАЦТВА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІОГРАФІЧНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ

Олександр Любич

Академія Державної пенітенціарної служби
Україна, 14000, м. Чернігів, вул. Гонча, 34
e-mail: Lubich.Sasha@ukr.net

Актуальність статті визначається особливостями сучасного розвитку України, теоретичними та практичними потребами її модернізації. Соціально-економічні відносини у суспільстві є одним із найпотужніших факторів, що визначають розвиток держави. Гетьмансько-козацька держава була утворенням із стійкими групами-станами, що вирізнялися соціальною й економічною самостійністю. Запровадження правління гетьманського уряду призвело до значних змін у соціально-економічному становищі населення України й опосередковано вплинуло на розвиток самоврядування, обсяг зібраних податків і виконаних повинностей, економічні та політичні процеси. Фактично у цей час Російська держава почала активно впливати на життя українського суспільства, що призвело до глибокої економічної кризи у регіоні. Поряд з науковою актуальністю статті важливо зазначити її вагоме прикладне значення. Адже дослідження соціально-економічних процесів, діяльності органів державної влади, відповідає потребам сучасної розбудови держави, які спрямовані на поширення та поглиблення засад самоврядування.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі аналізу документальних джерел та узагальнення історіографічних здобутків з'ясувати становлення наддніпрянського козацтва та його роль у розвитку соціально-економічних відносин в Україні.

На сьогоднішній день в історіографії відсутня єдина точка зору щодо соціально-економічних процесів на території Лівобережної України у XVII-XVIII ст. Левицький О.І., М'якотін В.О., Лучицький І.В. доводили об-

щинні порядки у регіоні. Подібну точку зору поділяє і сучасний дослідник Борисенко В.Й., зазначаючи, що общинне землеволодіння існувало в усіх полках Лівобережжя. Про поширення общинного землеволодіння на всій території Лівобережної України говорить Гуржій О.І. [4, с. 52].

Зовсім іншої думки академік Слабченко М.Є. Подібні твердження він кваліфікував як абсурдні, антинаукові [21, с. 64, 73], заперечуючи сам факт наявності там общинних порядків [23, с. 10-11]. Єфименко О.Я. стверджувала, що общинні порядки існували на Україні лише до XVI ст. [6, с. 399-400]. Лазаревський О.М. не зайняв чіткої, послідовної позиції щодо цього питання [10]. Досить суперечлива позиція вималюється із досліджень Василенка М.П., який в одних випадках виступав за общинне землеволодіння, в інших заперечував його [7, с. 121].

Питання, як бачимо, непросте. Але, як би там не було, заперечувати факт існування на Лівобережжі общинного землеволодіння зовсім не варто. На користь його свідчать матеріали численних документів. Край був багатий земельними просторами. Так, наприклад, у Березанській сотні «никаких огранічених в свободном степу не бывало, но свободно было тот волній восковій степ, где хотя кому косить» [8, с. 146]. «С давних времен, начавши от с. Чарторейки аж до Воронежа было все пуща вольная, в которой пущи и села селились и всем было волно в тую пущу ездить и хаты в оной пущи ставятъ» [11, с. 437]. За містом Коропом вільний був так званий Козацький сінокіс, яким «козаки городові издавних времен... как предки их так и они» володіли [14, арк. 8]. Спі-

льним володінням козаків був також степ за селом Фастівцями над річкою Гайворонкою в Івангородській сотні. У Конотопській сотні «свободний степ» розкинувся за селом Семенівкою [6, с. 112].

Саме багатство земель, на погляд деяких дослідників, позбавляло особисту власність на них [21, с. 53], адже у таких випадках відпадала необхідність їх відгороджень. Про спільний обробок землі може свідчити випадок із конотопцями, які «государеву землю распахали многу и хлеба сеяли оржаной и яровой и сена покосили и лес и бортныя дерева посекали и межи и копцы перепахали» [9, с. 63]. Напевно, у спільному користуванні була у середині XVII ст. Мокрунська земля. В одному із документів зазначалося, що «своею власною працею, и коштом на оном кгрунте... распахал» Панас Зінченко, «и пожни при ему... мает зоставати». У той же час військове товариство (козаки) та міщани також «роспахали... тимже способом оное поле их працею и старанем». І «при них товариству, и мешчанам, мают ненарушене зоставати также и пожни». «Опанас Зенченко немає и неповинен будет у оного товариства войскового и мешчан жадное скупщини брати и нетурбовати», – говорилося далі у документі [15, арк. 1].

Слабченко М.Є. зазначав, що земля виступала як об'єкт купівлі-продажу та відчуження її швидше всього відбувалося саме тоді, коли община, окремі її члени не були зацікавлені у цьому, позбавляючись плодів своєї праці та можливості триматися за общину позбавляли порівняно невисокі ціни на землю у зазначений час. Ці моменти, а також назви населених пунктів регіону, привели вченого до думки про неможливість існування общинних порядків і панування індивідуального типу господарства [21, с. 63, 72, 73]. На переваги індивідуальної власності у даний час, але не на повне її панування, вказував Кавелін.

Оцінки общини як вираження дуалізму, тобто поєднання общинної та приватної власності, дотримувались у радянській історіографії, виділяючи при цьому роль общини в стримуванні в середині її мобілізації землі з метою нейтралізації майнового розшарування й пауперизації селян [16].

Академік Мілов Л.В., говорячи про російську общину, зокрема, общину Європейської Півночі Росії, допускає думку, що на певному етапі її розвитку «пайова форма поєднувалась із практикою розпорядження землею на правах приватної власності». З плином часу під впливом державних правових норм общинна

власність перетворювалась у форму індивідуального подвірного володіння [13, с. 419]. Визнаючи факт переходу на Лівобережжі в індивідуальне користування орної землі, Борисенко В.Й. зазначає, що протягом другої половини XVII ст. у спільному користуванні общини залишилися головним чином різноманітні угіддя [3, с. 89]. У розпорядженні російської общини приблизно до кінця XVIII ст. виявились навіть орні угіддя [13, с. 419]. Слід зазначити, що старшинсько-гетьманська адміністрація поступово обмежувала права общин на їх землі. Наприклад, «пущами» навколо Остра, що перебували у середині XVII ст. у вільному користуванні, мешканці міста з 1694 р. могли розпоряджатися лише з відому та дозволу місцевої адміністрації. За самовільне користування «винні» притягались до суду та на них накладався штраф у розмірі 1 000 золотих [12, с. 115]. Мілов Л.В. справедливо зазначає, що саме необхідність класового опору та локальної згуртованості селян сприяли тривалому існуванню общини [13, с. 437-438].

Царський уряд, сподіваючись зміцнити своє становище на Лівобережжі, підтримав Івана Брюховецького. Й у кінцевому рахунку 18 червня 1663 р. саме він був проголошений на Ніжинській «чорній» раді гетьманом Лівобережної України (1663-1668 рр.). На правому березі Дніпра владу захопив Павло Тетеря (1663-1665 рр.). У цей час господарями становища на Правобережній Україні були татари, при підтримці яких власником гетьманської булави став тут черкаський полковник Петро Дорошенко (1665-1676 рр.) [20, с. 8]. Його плани щодо об'єднання Лівобережної та Правобережної України під протекторат Туреччини були нерезальними та потерпіли поразку. Росія та Польща після тривалих переговорів 30 січня 1667 р. підписали в Андрусеві (поблизу Смоленська) перемир'я. Термін його дії встановлювався на 13,5 років. Основні умови зводились до наступного: Росії поверталися Сіверська земля та Смоленськ; в її складі залишалися Лівобережна Україна та Київ; Правобережна Україна продовжувала бути під владою Речі Посполитої; правом управління Запорожжям в однаковій мірі наділялися Росія та Польща [22, с. 631]. Фактично ж Запоріжжя управління з боку Речі Посполитої не визнавало.

Після Андрусівського перемир'я, зазначала Єфименко О.Я., «факт існування двох гетьманів як би закріплювався» [5, с. 260]. На Лівобережжі гетьманство утримував Іван Брюховецький, який ніяк не міг змиритися з Дорошенком і його планами. Брюховецького підтриму-

вала Москва. «Во все начальнойше города малороссийские» були введені російські воєводи з ратними людьми, одним із головних завдань яких став захист українських міст від посягань з боку ворогів. Це своє завдання вони виконали «более или менее блистательно» [19, с. 22]. Російські воєводи зі своїми ратними людьми брали активну участь у відбитті польської, турецької та татарської агресії на Україні, наводячи «военные страхи на противников» [17, с. 1]. Часто вони боролися разом із козаками Лівобережжя [16, с. 69]. Населення Лівобережної України приймало воєвод і ратних людей за реальну силу, здатну врятувати його від частих ворожих нападів [1]. Однак воєводи виражали, насамперед, інтереси Російської держави та її панівних станів, представниками яких вони були самі. Поступово воєводи почали зловживати своїм становищем, посилили наступ на трудове українське населення, обклавши його податками [23, арк. 45]. Від них були направлені «цловальщики», збирачі «торговых і ярмарковых пошлин от всех, особенно же на граждан и посполитых людей наложены податки от плуга и от коня» [2, с. 77].

Податки з українських селян і міщан збиралися на основі проведеного у 1666 р. подвірного перепису відповідних категорій населення Лівобережної України. Дані цього перепису були зафіксовані у так званих Переписних книгах, які є надзвичайно важливим джерелом для вивчення різноманітних проблем соціально-економічного характеру у регіоні. Слід відмітити, що оригінали цих безцінних рукописних фоліантів подекуди збереглися та відклались у фондї «Малороссийские дела» (ф. 124) Російського Державного архіву давніх актів у Москві. Це, насамперед, Переписні книги Погара, Почапа, Стародуба, Чернігова й інших міст. Свого часу Переписні книги привертала увагу М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Ейнгорна, В. Юркевича, В. Романовського. Останньому поталанило опублікувати «Переписні книги 1666 року» (К., 1933) та видати ґрунтовне дослідження «Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, её организация и критическая оценка» (Ставрополь, 1967).

Доречно зазначити, що протягом тривалого часу вважалася втраченою Переписна книга Чернігова. Лише нещодавно її текст було виявлено й у повному обсязі опубліковано на сторінках журналу «Сіверянський літопис» [18, с. 167-181]. Неперевершено археографічну та наукову цінність має «Перепис на-

селення українських міст XVII ст.», зосереджений у фондї О. Кістяківського Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ф. 61. Спр. 1567), який дає змогу суттєво доповнити опубліковані матеріали Переписних книг.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1867. Т. V. С. 64, 65, 66, 106, 184, 185.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1869. Т. VI.
3. Борисенко В.Й. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини. Київ: Наукова думка, 1997. 151 с.
4. Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. Киев: Наукова думка, 1986. 450 с.
5. Ефименко А.Я. История украинского народа. Киев: Либідь, 1990. 346 с.
6. Ефименко А.Я. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Санкт-Петербург: Издание Общества имени Т.Г. Шевченко, 1905. Т. I. 550 с.
7. Киевская старина. 1915. № 1.
8. Киевская старина. 1894. № 9.
9. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). Москва: Университетская типография, 1889. Т. III.
10. Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783). Историко-юридический очерк по архивным источникам. Чернигов, 1866. 245 с.
11. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев: Типография К.Н. Милевского, 1893. Т. I. Полк Нежинский. 620 с.
12. Лучицкий И.В. Гетман Мазепа и остерские общины земли: Из истории землевладения в Левобережной Украине // Киевская старина. 1892. № 1.
13. Милов Л.В. Великоорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. Москва: Российская политическая энциклопедия» РОССПЭН. 573 с.
14. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУ ІР). Ф. I. Спр. 54484 (Лаз 33).
15. НБУ ІР. Ф. 61. Спр. 1058.
16. НБУ ІР. Ф. XIV. Спр. 163.
17. Оглоблин Н. Розыск 1666 г. О злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии. Оттиск из журнала «Киевская старина». Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. 325 с.
18. Переписна книга Чернігова 1666 р. (Підготовка до друку, передмова та примітки Олександра Коваленка, Степана Мельника і Володимира Сапона) // Сіверянський літопис. 1997. № 3.
19. Пирог П.В. Гетман Пётр Дорошенко и Левобережная Украина (в помощь студентам, преподавателям, учителям истории). Чернигов, 2002. 120 с.
20. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1.
21. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. Том первый. Землевладение и формы сельского хозяйства. Одесса: Государственное изд-во Украины, 1922.
22. Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII вв. Одесса: Типография Губерниального комиссариата Просвещения, 1918.
23. Центральний Державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 222. Оп. 2. Спр. 38.

Любич Олександр Соціально-економічне становище малоросійського козацтва через призму історіографічно-джерелознавчого аналізу

У статті, через призму історіографічно-джерелознавчого аналізу, проаналізовано соціально-економічне становище малоросійського козацтва на теренах Наддніпрянщини. Особлива увага звернена на обцинне землеволодіння, яке до сьогодні викликає суперечки в історіографії. Автор, проаналізувавши точку зору дорадянських і радянських істориків, зробив спробу знайти консенсус у співвідношенні індивідуального й обцинного землеволодіння.

Запровадження правління гетьманського уряду призвело до значних змін у соціально-економічному становищі населення України й опосередковано вплинуло на розвиток самоврядування, обсяг зібраних податків і виконаних повинностей, економічні та політичні процеси. Фактично у той час Російська держава почала активно впливати на життя українського суспільства, що призвело до глибокої економічної кризи у регіоні.

Ключові слова: історіографія, малоросійське козацтво, соціальний статус, обцинне/індивідуальне землеволодіння, джерела

Любич Александр Социально-экономическое положение малороссийского казачества через призму историографическо-источниковедческого анализа

В статье, через призму историографическо-источниковедческого анализа, проанализировано социально-экономическое положение малороссийского казачества на территории Поднепровья. Особое внимание обращено на обцинное землевладение, которое до сих пор вызывает споры в историографии. Автор, проанализировав точку зрения досоветских и советских историков, сделал попытку найти консенсус в соотношении индивидуального и обцинного землевладения.

Введение правления гетманского правительства привело к значительным изменениям в социально-экономическом положении населения Украины и косвенно повлияло на развитие самоуправления, объем собранных налогов и выполненных повинностей, экономические и политические процессы. Фактически в то время Российское государство начало активно влиять на жизнь украинского общества, что привело к глубокому экономическому кризису в регионе.

Ключевые слова: историография, малороссийское казачество, социальный статус, обцинное/индивидуальное землевладение, источники

Lyubych Oleksandr Socio-economic situation of the malorosse's Cossacks through the prism of historiographical-source's analysis

Topicality of this work is defined by the peculiarities of modern development of Ukraine, theoretical and practical needs of its modernization. Social and economic relationships in the society are one of the most powerful factors that define country's development. Hetmanshchyna was a state body with firm groups and camps which differed in social and economic independence. Establishment of the temporary board in hetman's government led to considerable changes in social and economic life of the population of Hetmanshchyna and in some way had an influence on the development of self-government, the amount of taxes and fulfilled duties, economic and political process. In fact when a new state body was created and took all government and hetman's power upon itself, Russian population that led to a deep economic crisis in the area. It is necessary to point to the scientific urgency of the subject, as well as to its applied importance. The investigation of the state power bodies activities in social and economic life meets the needs of a modern state development which are aimed at spreading and extending of self-government.

The purpose of this work is to analyze documentary source, to summarize historical researches to find out the role of the temporary board in hetman's government for the development of social and economic relationships in Hetmanshchyna. The areas along the left bank of the Dnieper river where more than 1,2 mln people lived have been investigated. The region was made up of regiment cities, 126 towns and about 1800 villages.

Keywords: historiography, malorosse's cossacks, social status, communal/individual land tenure, sources

Надійшла до редакції 05.01.2018 р.